

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 821.161.2.09:7.041.53

Божук Антон Олександрович,
кандидат філологічних наук, викладач кафедри українистики
Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця

ІСТОРІЯ «ЯЛТИНСЬКОГО» АВТОПОРТРЕТА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається історія виконаного у 1860-1861 рр. автопортрета Т.Г. Шевченка, що супроводжувався останнім його віршем – «Чи не покинуть нам, небого»; перші дані про цей артефакт були зафіксовані на початку 1910 р., коли його власник, мешканець Ялти Віктор Прокоф'єв запропонував його придбання Об'єднаному комітетові зі спорудження пам'ятника Шевченкові в Києві.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Ялта, портрет, автопортрет, офорт, автограф.

Постановка проблеми. Наразі не піддається обрахунку точна кількість власних зображень Тараса Шевченка, створених ним протягом життя: багато з них не збереглися і згадуються лише в епістолярії або мемуарах, деякі залишилися на берегах рукописів і листів, на аркушах робочих альбомів і навіть на малюнках інших митців. На початку минулого століття інформація про не знані раніше артефакти, пов'язані з національним українським поетом, сприймалася як «культурний вандалізм». Одним з таких проявів стала реакція дослідників і журналістів на зроблену в січні 1910 р. пропозицію ялтинця Віктора Прокоф'єва до київського Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові придбати успадкований ним від батька автопортрет Шевченка з автографом його останнього вірша «Чи не покинуть нам, небого». Після того, як офорт було оголошено «маловартісною копією» та повернуто власникові, десятиліттями він вважався втраченим, однак повернувся з небуття наприкінці II світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тему наявності та стану автопортретів і фотографій Т. Шевченка ще в 1970-х рр. порушували автори «Шевченківського словника» Л. Владич і К. Чумак. З огляду на давнину цих розвідок виникає потреба подальших ґрунтовних досліджень.

Мета статті – аналіз наявних даних про автопортрет Т. Шевченка з автографом його останнього вірша «Чи не покинуть нам, небого», кінцеві час і місце перебування якого зафіксовані на початку 1910 р. в Ялті.

Основні результати дослідження. Наприкінці січня 1910 р. історик і літературознавець Василь Доманицький під час перебування в Закопане (Польща) на запит київського Об'єднаного

комітету зі спорудження пам'ятника Тарасові Шевченкові (далі Комітет) стосовно кількості та місць перебування найвартісніших портретів і фотографій поета відповів, що таких налічив п'ять:

1) репродукція негатива з фотомайстерні Здобнова в Санкт-Петербурзі, т. зв. «Репінський тип», найкращу копію якої було вміщено в «Кобзарі» петербурзького видання 1908 р. (це зображення, зроблене у 1858 р. у фотомайстерні І. Досса і змальоване І. Репіним у 1888 р. для хати на Чернечій горі, Доманицький назвав найціннішим);

2) фотографія Шевченка на повний зріст («сидить на стільці, одна рука на спинці крісла, друга на коліні») за серпень 1859 р, яка була зроблена у київській фотомайстерні Висоцького або Гудовського і вміщена у виданнях «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке» («Киевская старина», 1888), «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченко» О. Кониського (Одеса, 1898 р.), а також у №5 львівського часопису «Зоря» за 1892 р.;

3) спільна фотографія з митцем Г. Честахівським («Шевченко сидить на стільці, склавши руки на колінах»), яка зберігалася в музеї В. Тарновського в Чернігові та друкувалася у №5 «Зорі» за 1895 р. (один з останніх знімків поета, зроблений невідомим фотографом наприкінці 1860 або на початку 1861 р.);

4) спільна фотографія з Г. Честахівським, братами О. та М. Лазаревськими і П. Якушкіним («Шевченко у весь зріст, сидить у кожусі і шапці»), яка була зроблена у 1859 р. санкт-петербурзьким фотографом А. Деньєром і репродукована ляйпцізьким майстром Ф. Брокгаузом, котрий викадрував зображення самого

Шевченка; це фото друкувалося у петербурзькому виданні «Кобзаря» 1883 р., №5 «Зорі» за 1891 р. та в «Історії України-Русі» М. Аркаса (СПб, 1908 р.);

5) «Шевченко у весь зріст в шапці і кожусі сидить. Фотографія Денієра в Петербурзі, репродукція фотографа Г. Шевченко в Кирилівці Звенигор. уезда, Киевской губ» (літографією цього знімка, зробленого в квітні 1859 р., Шевченко користувався під час праці над останнім офортним автопортретом; саме це зображення можна побачити на 100-гривневій банкноті 1-ї емісії).

Також Доманицький зазначив три інші фотографії, «дуже рідкі і мало цікаві»: 1) «Шевченко сидить на стільці в ясній одежі» (одна з фотографій, зроблених у 1859 р. в київській майстерні І. Гудовського); 2) «Шевченко стоїть на весь зріст, у кожусі і шапці, з паличкою в руці. Фотографія 1859 р., квітень» (фото розміром 9×12 см, виконане, за припущеннями, Денсьром, вважається дуже рідкісним); 3) «Шевченко без шапки, в сурдуті, поясний портрет. На фотографії дата: 1860, 8 січня (автограф Шевченка)» (вочевидь, мова про знімок, зроблений у 1858-1859 рр., репродукований у виданні «Кобзаря» 1860 р. і того ж року використаний Шевченком під час праці над офортним автопортретом; оригінал, подарований американському акторові Айрі Олдріджу, вважається втраченим, копія зберігалася в музеї В. Тарновського в Чернігові). Репродукції перших двох світлин з цього переліку були подані у згаданій праці Кониського (другу дослідник назвав «дуже лихою»). Цими даними Доманицький обмежився, «не маючи під руками відповідної літератури» [9, с. 293]. Загалом наразі відомі 11 фотографій Шевченка, одна з яких не збереглася. Перша світлина була зроблена 30 березня 1858 р. в майстерні у А. Денсьєра (на знімку поет з бородою, в шапці й кожусі; з цього фото він у 1860 р. виконав автопортрет) [11, с. 311].

На початку 1910 р. певні кола збентежило повідомлення про наявність ще одного, досі не знаного автопортрета Шевченка. До Комітету надійшов лист мешканця Ялти В. В. Прокоф'єва наступного змісту (тут і далі переклад з російської): «Найпокірніше прошу повідомити мені, чи не придбає Комітет наявний у мене власноруч писаний пером портрет Т. Шевченка, виконаний ним у 1860 р. На його звороті та берегах добре збереглися вірші Шевченка «Чи

не покинуть нам, небого, моя сусідонька убога», написані ним-таки олівцем з датою «15 лютого». Розміри портрету з рамкою 6×8 вершків (приблизно 26×35 см – А.Б.), на портреті підпис: «Т. Шевченко, 1860 р.» та ініціали: Ш. Портрет цей подарований пані Лазаревській, його сусідці за мастком, а її чоловіком був подарований наприкінці восьмидесятих років (XIX ст. – А.Б.) моєму батькові. Прошу повідомити, чи вважатиме Комітет за можливе придбати портрет і за яку суму». У відповідь Комітет попросив дописувача надіслати цей портрет для ознайомлення [9, с. 292]. Вочевидь, у листі було згадано Афанасію Лазаревську, добру знайому Шевченка, з синами якої Шевченко товаришував. У київському щоденному часописі «Рада» було висловлено припущення, що портрет зі своїм останнім віршем Шевченко міг подарувати Лазаревській незадовго до смерті, та подив, про який Шевченків «масток» говорив Прокоф'єв [1]. Додатково «Рада» розшифрувала ініціали ялтинського адресанта – Віктор Васильович. Вочевидь, це був син полтавського мецената Василя Прокоф'єва, в якого на квартирі під час навчання у гімназії мешкав видатний український поет Леонід Глібов, саме за порадою і допомогою домовласника у 1847 р. без дозволу гімназійного начальства видавши російською мовою свою першу збірку [10, с. 59].

За кілька тижнів «Рада» повідомила, що пропозицію Віктора Прокоф'єва щодо придбання автопортрета Шевченка отримав київський міський голова Іполит Дьяков, який очолював Комітет, передавши її секретареві Комітету, гласному Київської думи Іванові Щітківському [2]. Цю звістку 10 березня 1910 р. передрукував американський діаспорний часопис «Свобода» [7]. Тим часом довкола «ялтинського» автопортрета розгорталася ціла детективна історія, що висвітлювалася на шпальтах київської «Ради».

На початку лютого 1910 р. Прокоф'єв надіслав до Комітету автопортрет Шевченка з проханням оцінити його і повідомити телеграфом про можливість його придбання. «Кілька років тому д-р Віц, бажаючи придбати портрет, пропонував за нього 1200 руб. Тепер є бажаючий придбати його за таку ж суму. Моє ж бажання – щоб портрет потрапив не до приватних рук, а до музею, і тому якщо Комітет не може дати цієї суми, я можу дещо поступитися» [9, с. 295]. Про цей лист було повідомлено у хроніці

«Ради». На нього в сатиричному огляді подій відреагував фельетоніст О. Кузьмінський під псевдонімом «Тіберій Горобець»: «Ще один добродій ставиться «свідомо» до справи з пам'ятником [Шевченкові]. Пан Прокоф'єв хоче з об'єднаного комітету за автопортрет Шевченка 1200 карб., але з огляду на важність справи «согласен что-нибудь уступить от этой суммы». Ну, знаєте, краще уступіться самі з дороги – не морочте людям голови. Таких «приятелів» знайдеться ще багато» [3].

У своєму листі В. Доманицький запевнив І. Щітківського, що він, приставши на пропозицію Прокоф'єва, матиме справу з «культурним варваром, з якими приходилось вже мати діло, як я збирав матеріали до «Кобзаря»». «Красною ціною» за ще не бачений портрет дослідник вважав 100 рублів – «а якби дали 200, то це вже було б з горою». При цьому він зазначив, що цінним є не сам портрет, а написаний на його звороті вірш «Чи не покинуть нам, небого», оригінал якого вважався втраченим. Відтак Доманицький поставив за важливе здобути наявну версію, щоб текст вірша не «пропав навіки»; портрет же «підє, очевидно, в якісь антикварні руки – та й Бог з ним». При цьому він зазначив, що надіслав Прокоф'єву друковану версію вірша та прохання перевірити відмінності, однак відповіді не одержав, після чого зробив висновок, що «по-людськи з тим Прокоф'євим не можна розмовляти». Тож Доманицький з проханням «звірити кожну букву, кожну запяту, чи нема яких одмін, варіантів» звернувся до Щітківського, порадивши за можливості зробити копію задньої частини портрета і зберегти в документації Комітету. Також Доманицький додав, що працює над редагуванням 3-го повного видання «Кобзаря» і що був би радий ознайомитися з наслідками перевірки. У листі до публіциста Петра Стебницького Доманицький зазначав, що намагався зв'язатися з Прокоф'євим, не знаючи його точної адреси, при цьому припустивши: «Може, бісів син, і не одпише». В іншому листі він попередив Стебницького, що надіслав йому примірник «Кобзаря», з якого «видер 4 сторінки і послав сучому синові Прокоф'єву в Ялту на вічну загибель»; у наступному листі він повідомив – «Надії на Ялту і того якогось пана не маю» [9, с. 298-299].

Тим часом у хроніці «Ради» було повідомлено, що автопортрет Шевченка, який бюро Комітету

отримало від Прокоф'єва, нагадує «денієрівський потрет в кожусі і шапці» (проте не уточнювалося, котрий саме з двох чи навіть трьох), і висловлено припущення, що «небіжчик малював його іменно з цієї фотографії, а не з самого себе» (зрештою, цей варіант є найбільш вірогідним). При цьому у виданні утрималися від того, щоб назвати отриманий автопортрет підрубкою з огляду на те, що папір, на якому його було написано пером, був у плямах, «що поклав їх час»; також було зазначено, що вірші на звороті портрета беззаперечно були написані рукою Шевченка, в чому може переконатися кожний, хто мав нагоду ознайомитися з його автографами в музеях: «Певного правопису тут, як і скрізь у Шевченка, немає – «і» та «и» усюди йде мішма, уживано також «ы» та «ь»». При цьому «Рада» анонсувала скликання експертної комісії, яка мала зробити точні висновки [4]. Засідання комісії відбулося 27 лютого 1910 р. опівдні; до її складу увійшли мистецтвознавець М. Біляшівський, митець Ф. Красицький (доводився Шевченкові внучатим небожем), архітектор Г. Шлейфер і пейзажист С. Світославський (передбачалася також участь митця М. Пимоненка). Ще не дочекавшись висновків, «Рада» дорікнула Прокоф'єву, тим, що він «сподівається «заработать» на українському патріотизмі», і зазначила, що він «очевидно, дуже непокоїться цією справою», оскільки надіслав до Комітету дві телеграми з вимогами негайної відповіді, при тому, що бюро оповістило його заздалегідь, що справа вирішиться не пізніше кінця лютого [5]. На початку березня «Рада» опублікувала вердикт експертної комісії: надісланий Прокоф'євим портрет Шевченка є одним з примірників добре відомого офорта з фотографії Ден'єра, який «нічим особливим не визначається». При цьому була зазначена його максимальна ціна – 25 рублів; в аналогічну суму було оцінено рукопис Шевченка. «Сорвалось!» Так приблизно мусить виректи панок Прокоф'єв, коли довідається про постанову в справі надісланого ним портрету. Найбільша ціна йому на 1175 карб. менше, ніж заправив цей добродій», – зловтішено починалася оповістка [6].

Після засідання комісії бюро Комітету повідомило Прокоф'єву, що кілька примірників надісланого ним портрета наявні в Києві, а в Чернігівському музеї зберігався естамп, з якого друкувалися копії. Відтак отриману роботу було визнано такою, що не становить особливої цінності. Під час обміну думок з'ясувалося, що

оригінальних рукописів Шевченка збереглося дуже багато: зокрема, цілий стос лишився по смерті історика й письменника М. Костомарова. Відтак Комітет цілковито відмовився від придбання портрета, вказавши, що його за 25 рублів для передачі до «місцевого» музею могла б купити неназвана «приватна особа». «Якщо за цю ціну не забажаєте відступити, то портрет буде висланий Вам негайно після отримання повідомлення», – зазначалося в листі [9, с. 295]. Тим часом Прокоф'єв звернувся до Комітету з проханням негайно вислати портрет йому назад, «дуже співчуваючи», що той не потрапить до музею, а листування «лише даремно відтермінувало його продаж приватній особі, що дає призначену суму». Прохання було виконане майже одразу [Там само, с. 300].

Висновки. Визнання експертною комісією в 1910 р. «ялтинського» автопортрета Шевченка неоригінальним не поставило крапку в його історії. У примітках до вірша «Чи не покинуть

нам, небого» у 2-му томі 6-томного видання творів Тараса Шевченка (2003 р.) в якості його джерела було зазначено чорновий автограф, записаний Шевченком 27-28 лютого 1861 р. на звороті та лицьовому боці пробного відбитка офорта автопортрета 1860 р. По смерті автора його близький товариш Михайло Лазаревський придбав цей автопортрет з автографом у травні 1861 р. на аукціоні; від спадкоємців Лазаревського автопортрет потрапив до Василя Прокоф'єва. Ці дані дисонують із твердженнями Віктора Прокоф'єва про те, що зазначений портрет автор нібито спочатку подарував Афанасії Лазаревській, чоловік якої потім подарував його Василю Прокоф'єву. Лише у 1947 р. автограф був випадково виявлений і в дуже пошкодженому стані переданий до Державного будинку-музею Т. Г. Шевченка в Києві [8, с. 760-761]. Дотогочасна його майже 40-річна історія, як і доля його останнього відомого власника, наразі лишається загадкою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рада (Київ). – 19.01.1910. – №4. – С. 3.
2. Рада (Київ). – 11.02.1910. – №23. – С. 2.
3. Рада (Київ). – 13.02.1910. – №25. – С. 3.
4. Рада (Київ). – 19.02.1910. – №29. – С. 3.
5. Рада (Київ). – 27.02.1910. – №36. – С. 3.
6. Рада (Київ). – 01.03.1910. – №37. – С. 3.
7. Свобода (Нью-Йорк). – 10.03.1910. – № 10. – С. 5.
8. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – 784 с.
9. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К. : Наукова думка, 1966. – 492 с.
10. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник / Редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.
11. Шевченківський словник. – К., 1978. – Т. 2. – 414 с.

Божук А.А.

ИСТОРИЯ «ЯЛТИНСКОГО» АВТОПОРТРЕТА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье рассматривается история выполненного в 1860-1861 гг. автопортрета Т.Г. Шевченко, сопровождавшегося последним его стихом – «Чи не покинуть нам, небого»; первые данные об этом артефакте были зафиксированы в начале 1910 г., когда его собственник, житель Ялты Виктор Прокофьев предложил его приобретение Объединённому комитету по возведению памятника Шевченко в Киеве.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Ялта, портрет, автопортрет, офорт, автограф.

Anton Bozhuk

THE STORY OF TARAS SHEVCHENKO SELF-PORTRAIT FROM YALTA

This article tells the story of Taras Shevchenko self-portrait which was executed in 1860-1861 with addition of his last poem «Chy ne pokynut' nam neboho» («Should we not then cease, my friend»); first data about this artifact had been fixed at the start of 1910 when its host, citizen of Yalta Viktor Prokofyev offered to United committee of Shevchenko's monument building in Kyiv to buy it.

Keywords: Taras Shevchenko, Yalta, portrait, self-portrait, etching, manuscript.